

Лахно В.І. Неповсякденність українських остарбайтерів Третього Рейху в роки другої світової війни // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. — 2012. — Вип. 5. — С. 139-142

В. Лахно

НЕПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджуються неповсякденні ситуації, в які потрапляли остарбайтери, перебуваючи в Третьому Рейху. Аналізується сприйняття східними робітниками свого перебування у нетрудових таборах, втечі, акти спротиву чи помсти окремим німецьким громадянам, процес звільнення з «рабства» тощо.

Ключові слова: неповсякденність, остарбайтери, пересильний табір, розподільчий табір, санобробка, свято, Третій Рейх.

In the article nonroutine situations in which Ostarbaiter fell while in the Third Reich. Analyzes the perception of Eastern workers staying in unearned camps, escape, acts of resistance or retaliation individual German citizens, the process of release of "slavery" and so on.

Keywords: nonroutine, Ostarbaiter, Transit Camp, Camp Distribution, sanitize, holiday, the Third Reich.

У німецькій історіографії повсякденності протиставляють незвичайні, унікальні випадки, що відбуваються в житті людини. Вони прямо протилежні повсякденню — це неповсякденність [1, 51] або опозиція повсякденності [2, 30]. На думку німецьких вчених, цими опозиціями є свята та різні екстремальні ситуації. Причому, якщо свято — це завжди неповсякденність, то екстремальні ситуації можуть стати повсякденністю, коли людина увесь час перебуває в екстремальному середовищі [2, 30]. Саме така повсякденність сформувалася у депортованих з України до Третього Рейху, коли вони опинилися у незвичних для себе умовах роботи та проживання. Але й у такій

екстремальній повсякденності вони потрапляли в надзвичайні ситуації, що не були для них щоденністю, але робили значний вплив на її формування.

Метою даної наукової розвідки є дослідження унікальних випадків, що траплялися з остарбайтерами під час перебування у Третньому Рейху в роки другої світової війни.

Окремі аспекти нашої проблематики розглядалися у працях С. Гальчака [3], А. Кравченко та С. Батурина [4], Т. Пастушенко [5], П. Поляна [6]. Однак у них неповсякденність східних робітників розглядається в контексті більш загальних проблем і подій. Досьогодні означена проблематика не стала предметом спеціального наукового дослідження.

Джерелами розвідки є інтерв'ю, спогади, листи, щоденники колишніх остарбайтерів. Окремі з них опубліковані в збірках «Невигадане. Усні історії остарбайтерів» (Харків, 2004 р.), «То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» (К., 2006 р.), «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів» (Харків, 2009 р.) та «Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини» (Полтава, 2011 р.). Частина інтерв'ю взяті автором особисто, упорядковані й зберігаються в архіві Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

З окупацією українських земель німецька влада розпочала масові депортації населення України до Німеччини. Їдучи до Рейху, українські юнаки та дівчата не мали жодного або лише побіжне уявлення про своє майбутнє. На думку української дослідниці Т. Пастушенко, «для більшості робітників, які виїжджали до Німеччини, це був... від'їзд у невідомість» [5, 74]. «У мене було таке відчуття, що нас везуть у якусь тьму, впереді тьма, яка заповонила всю душу, страху, якому вже не було межі» — пригадує колишня депортована О. Понеділок [7, 224]. Частина завербованої молоді взагалі не задумувалася над майбутнім: «... їдемо молоді усякі: хи-хи-ха-ха» [8, 2]. Або ж, як пригадує Галина Г.: «Духом не падали. Едем, песни поём... кричим: «В бой за Родину... В бой за Сталина!» [9, 114].

Після перетину українського кордону робітники зі сходу опинялися у проміжних таборах, які знаходилися переважно на території Польщі. Тут остарбайтери проходили перевірку на предмет національності, професії та стану здоров'я. Досить часто завербованих затримували в таких таборах на 2-3 тижні карантину і тільки потім відправляли до пересильного чи розподільчого табору уже на території Третього Рейху. Тут документували прибулих робітників, а також робили додаткові дезінфекції (санобробку), медичні експертизи тощо. Санітарна обробка передбачала стрижку (як правило, наголо), «прожарку» одягу та особистих речей, обробку шкіри спеціальним розчином [6, 235]. Медичний огляд відбувався за принизливих обставин, у великих приміщеннях, за присутності сторонніх осіб, часто не відокремлюючи чоловіків і жінок. Усі жінки підлягали гінекологічному оглядові. Вагітність часто переривалася навіть на п'ятому місяці. Не рідко проводилася стерилізація жінок. Німецька дослідниця Г. Шварце наводить приклад одного пересильного табору у м. Зест (Вестфалія), через який щоденно відправляли 1000 остарбайтерів. Із Зеста за короткий час у центральний табір для пологів і абортів було переведено 256 жінок з біля 20 000 осіб [10, 33-39].

За твердженням української дослідниці Т. Лапан, першим негативним враженням українських дівчат-остарбайтерок на території Рейху було психологічне насильство під час медогляду та дезінфекцій [11, 132]. Саме тут більшості молодих дівчат довелося вперше прилюдно роздягтися. «Мы советские девчѐнки, воспитанники, активисты в своё время, комсомолки. Нас это очень угнетало» — пригадує В. Галустова [12, 191].

Після пересильних установ східних робітників відправляли до розподільчих таборів (по всій Німеччині їх нараховувалося 20) або бірж праці, де вони підлягали «розпродажеві» у буквальному розумінні цього слова, оскільки ціна однієї робочої одиниці не перевищувала 18 марок за жінку та 25 за чоловіка. Сюди приїздили власники підприємств і сільські господарі (бауери) для купівлі майбутніх працівників, відбираючи їх за певними ознаками. Так, для роботи на підприємствах відбиралися здорові юнаки й дівчата, у село ж потрапляли всі інші. П.Овчаренко пригадує: «У Перемишлі

нас розділили на три групи. Перва група — крепкі, ті пішли на завод, на фабрики. А друга група... де легша трошки робота... У третій групі... такі були слабенькі... до хазяїнів» [13, 67]. П.Петрошенко помітив інший принцип відбору робочої сили: «... хазяєва ходили і цікавилися: хто звідкіля? Звідки родом? З міста? Де працював? Чи на заводі? Ті та ті потрібні. А цей з села він каже: «Якщо взяти людину військову, то вона не вміє і коней запрягти, і не знає як з плугом там мати справу». Це в їх інтересах...» [14, 152]. В. Першка обрали для роботи в сільському господарстві, бо у нього були мозолі на долонях, а, отже, він умів тяжко працювати і не цурався будь-якої роботи [15, 69]. Інколи при відборі застосовувалися випробування. Для цього майбутні власники обирали більшу від потрібної кількості «достойних» робітників і між ними організовували своєрідні змагання. М. Кобзиста пригадує: «Купили вони (бауери. — В.Л.) нам їсти... я мигом усе виїла, та дівчина (яку також відібрали. — В.Л.) довше сьорбала. Я з'їла бистро — значить і робитиму бистро» [16, 101]. У результаті випробувань Марія потрапила до бауера.

Перебуваючи у Третьому Рейху, остарбайтери кілька разів на рік, як і місцеве населення, відмічали свята: релігійні, державні, інколи — особисті. Найпопулярнішими серед релігійних були Різдво та Великдень. Відомо, що католицькі та протестантські країни користуються Григоріанським календарем у той час, як православні відзначають релігійні свята за Юліанським. Розбіжність між календарями складає 13 днів. Перебуваючи в Німеччині, остарбайтери не забували про православні свята, називаючи їх «нашими»: «... сьогодні перший день нашого Великодня... а тут ще до 6-ти годин далеко, щоб взяти вечерю, щоб хоч того смердячого супу поїсти. Така наша Паска, а німецьку так само провели, але на ту не шкода, бо чужа, а це ж наш український Великдень» [17, 21].

Інколи господарі запитували у східних робітників, коли вони відзначають те чи інше релігійне свято, щоб зробити невеликі подарунки: «... хоч який празник їхній вони й за наших питають: «А у вас коли, — допустім, — Паска чи Різдво»... прийдем ми з роботи, а нам шось ізпечене лежить на столі і або халатик, або вбуться» [18, 7-8]. У такі дні окремим остарбайтерам вдавалося відвідати церкву, а деякі шкодували про позбавлення такої можливості. Так,

примусова робітниця Антося у листі до подруги в Німеччину скаржилася: «... я просиділа в таборі, як той турок нехрещений, нікуди не виходила...». Дівчина була віруючою і переживала, що не змогла відвідати церкву на велике релігійне свято. У цей день Антося згадувала як відзначають цю подію в Україні: «... як до цього дня було готуєшся, радієш, прибираєш, всього напікаєш... радісно та весело. Всі гуляють, обмінюються писанками, гойдаються на гойдалці» [17, 21-22].

Окрім релігійних, східні робітники відзначали й державні — Новий рік та Перше травня. Найяскравіші враження у остівців залишилися від святкування Нового року. У кожній місцевості, на кожному підприємстві цей день відзначався по-різному. Про свій перший Новий рік, зустрінутий у німецькій неволі, К.Герасимова згадує так: «А перший год, як ми приїхали, який вони нам перший Новий год устроїли?!.. Ми дома такого і не бачили. Це ж як у 42 році. 43-й ми зустрічали. Очередь в столову. Вони ж, ви оце не знаєте, а нам оце ж у столовій столі стоять такі длінні і скільки нас чоловік і стільки і... Бутилка вина і бутилка сі... сітро чи що воно, якийсь сіроп, тарілки там куча в другій і канфети і по яблуку. Ну, ну всьо, і печенья усього, і це кождому, кождому, кождому — скіки нас, стільки порцій. І тоді нас туди завели — сідайте і ми так сіли, очі розбігаються і руки стоять все. Дак ми думаєм: «Боже, ми ж такого ніколи не бачили. Дома такого у нас не було. Оце так да!» Вони считай понаставлювали і пішли. «Дівчата, кушать давайте!» Откривать почали вино. Радуваться і почали ж празнувати. Тільки почали празнувать. Ну, вже трохи випили, трохи закусили, а тут: «Ау! Ау!» — тривога, бомбьожка, ну, нічого, пронесло — пролетіли мимо. Вони нас не бомбили. Тоді не бомбили. Погули, погули самольоти і полетіли на другий курс. Дак ми вже далі гуляли. Йолка була, йолка стояла, шо ви — не жарт, ігрушки на ній всякі, отаке на ній. І между прочим і запомнилося, коли б ото, що не було, а оце саме дужче на всю жизнь, у школі колись робили, колись сяке-таке, що там в школі...» [19, 19]. Є. Тараненко наскільки вразило святкування Нового року в Німеччині, що вона називає цю подію «найбільшим святом і найбільшою радістю» тих років. Саме там дівчина вперше побачила, як прикрашають

житло на честь торжества, які бувають гірлянди, вперше спробувала шампанське, лимонад червоного кольору та німецькі солодощі [20, 238-239].

Траплялися випадки, коли остарбайтери самі організовували й відзначали святкові дні. Так, на Новий Рік східні робітники фабрики з виробництва годинників «Тіль» містечка Рула (Тюрінгія) «... принесли з лісу ялинку, іграшки робили з листівок, кольорового паперу. Наряжались, хто в що гаразд. Гадали, дурачилися й не спали до ранку» [21, 340].

Інколи східні робітники мали змогу відзначити особисту подію — День народження. Як правило, влаштовували його господарі в сільській місцевості.

У святкові дні окремі остарбайтери як правило:

- не працювали: «... два дні не робили, бо празники... були», «... на 1 травня ми не робили» [17, 22];

- отримували додаткове або покращене харчування: «... було коли полоник картошки дадуть і чимось як підливою якоюсь приллють. Це ми знали, що празники» [22, 4];

- одержували подарунки (особливо ті, які працювали в аграрному секторі економіки): одяг, взуття, біжутерію тощо. Наприклад, східна робітниця, працюючи в бауера, від господарки отримала на свято сукню, сорочку, три пари панчіх, дві пари шкарпеток і ще «деяку дрібницю» [23, 72].

Окрім святкових днів східні робітники мали право на вихідний не менше одного дня на тиждень. Як правило, це була неділя. Проте часто вона ставала для них днем відробітку різноманітних штрафів. Про них остівці дізнавалися лише недільного ранку. Тому не всі могли відпочивати у вихідний день [3, 191]. У селі вихідний тривав, як правило, 4-5 годин, оскільки необхідно було працювати у господарстві. Траплялися випадки, коли вихідний день ставав буденністю і в робітника змінювався лише вид роботи: «... а нам... ні вихідного. В такі дні на полі ми пахаємо, а у вихідні миєм посуд та прибираємо» [24, 43].

У вихідні дні остарбайтери гуляли містом чи селом; відвідували рідних чи знайомих, які працювали неподалік; ходили до культурних закладів; влаштовували танці; підробляли тощо. Незначні короткотривалі походи до

міста у вихідні дні давали остарбайтерам почуття свободи і від цього, за словами З. Карпенко, «було легше».

Перебуваючи в Рейху, окремі східні робітники отримували допомогу (продуктами харчування, одягом, житлом, книгами, інформацією тощо) від місцевих громадян. Як правило, така допомога була неочікуваною й рідкісною. Наприклад, інколи місцеві жителі допомагали втікачам, сплачували штрафи за східних робітників. Так, за втечу двом дівчатам був призначений штраф по 200 марок. Поліцейський, за їх словами, «змилювався» і заплатив за них 400 марок [25, 44].

Неповсякденними у житті остарбайтерів були випадки спротиву чи помсти своїм господарям або «наглядачам» у таборі чи на роботі. Вони траплялися, коли людина була доведена до відчаю, мала нестримний характер або просто намагалася такими діями покращити собі настрій. Були випадки, коли, не бажаючи слухати образи чи терпіти тілесні покарання, остарбайтери вступали з господарями в бійку. Так, Н. Федорчук пригадує: «Хазяйку я була одлупила... старого з свиньми закрила... отака я була» [26, 490]. Приклад наївної та кумедної помсти робітниці-остарбайтерки своїй господині продемонструвала полтавчанка О. Головка: «... сіла оце біля грубки у їх на штубі (кімната господарів) у тому хвартусі, що свиней порала. Думаю нехай понюхають хоть трохи пани гівно, а то тільки піджарене сало їдять, то мусять понюхати і сирого» [27, 230].

У пошуках кращої долі або з метою повернення на батьківщину примусові робітники здійснювали втечі. Як правило, вони здійснювалися з відчаю, коли людині було нічого втрачати або її чекала гірша участь. Наприклад, Б. Зіоменко, знаючи, що його повинні відправити до концтабору, зрозумів, що єдиний спосіб уникнення цього є втеча. «Нужно бежать отсюда... И мы как рванули» — пригадує колишній остарбайтер [28, 48]. Якщо втеча була невдалою, часто німці не могли встановити звідки втік остарбайтер, оскільки той змінював прізвище, рік народження, говорив, що не знає, де перебував раніше, а його табір зруйнований після бомбардувань [15, 65].

Проте не всі східні робітники втікали, коли траплялася нагода. Основними причинами таких дій були:

- попередній досвід своїх товаришів. Так, коли С. Петрашенко з товаришем вирішили втекти, пригадали досвід чотирьох своїх земляків. Останні втекли з трудового табору, були спіймані й відправлені до концтабору, де й загинули [233, с. 147]. Тому хлопець не бачив сенсу втікати, бо «... затримують, уб'ють там» або ж «... утечеш... допустім я пішком би добрався додому — заберуть наново, і ще і печінку відіб'ють» [14, 157];

- незнання мови;

- незнання місцевості;

- розуміння відчутної різниці з місцевим населенням тощо.

Одним із видів покарань остарбайтерів було відправлення до виправно-трудового, штрафного чи концентраційного таборів. До першого направляли виключно за дрібні порушення. Термін перебування в таборі був чітко обмеженим — 3 або 6 тижнів. Після відбуття покарання працівник повертався на попереднє місце роботи [6, 100-101]. За більш серйозні порушення (втечі, крадіжки, саботаж) відправляли до штрафного чи концентраційного таборів. В окремих випадках застосовувалася смертна кара.

З розмов, особистого чи досвіду своїх колег остарбайтери мали уявлення про умови перебування в таких таборах: «Зразу попереджали нас, що за саботаж — концлагер. Що це значить — ми вже розуміли» [29, 221]. Примусова робітниця Антося так описує один з виправних таборів: «Це таке, як совітська тюрма або примусова праця. Там дуже б'ють і по 4 години всього сплять на добу, а то увесь час тяжко працюють. Водять їх під рушницями. То такий карний лагер» [17, 20].

Починаючи з 6 січня 1943 р. діяло «Положення про проведення страт», яким запроваджувалася смертна кара для остарбайтерів. Причому інших східних робітників після страти їх товариша приводили до шибениці з метою показу наслідків будь-якої непокори або злочинства. «Як хто де, що украде, така висока шибениця і під горло тією шибенецею і хай теліпається, поки вмере там» — пригадує Г. Вільховик [22, 4].

Окремим епізодом у пам'яті східних робітників стало їх звільнення. Працюючи в різних країнах Рейху вони були звільнені як радянськими військами, так і союзниками. Зустріч із першими викликала суперечливі емоції — від радості, вдячності й співчуття до осуду грубої поведінки радянських солдат (проявлялася в презирливому ставленні до радянських дівчат; згвалтуванні та вбивстві як співвітчизниць, так і німецьких жінок тощо) [5, 186-187]. У випадку звільнення союзницькими військами реакція східних робітників була більш стриманою. Вона зводилася до вдячності, радості та подиву. Радість викликало саме відчуття отримання свободи, а також продовольчі пайки, які щедро роздавали визволителі. Найбільше здивування викликали чорношкірі солдати, яких значна частина остарбайтерів бачили вперше та рівність і товариськість між білими і чорношкірими.

Після звільнення окремі колишні господарі пропонували своїм робітникам залишитися в країні, не повертатися на батьківщину, обіцяючи їм достатній рівень життя. «Нємка упала мені в колінах, і мені ноги цілувала!!! І просила, щоб я осталась! «Не їдь, — каже, — в Росії, там не хороші люди! Не їдь, оставайся тут. Ти тут будеш жить, ти тут вийдеш заміж, тобі тут дом дадуть, ти тут будеш жить отако!!!» [30, 3]; «...мене хазяйка оставляла, щоб я не їхала на Україну, а там була. «Я, — каже, — тебе і у номер упишу і будеш ти коло нас жить». І, Господи, вона мене як помолила, щоб я ж там осталася» — пригадують полтавки [31, 55].

Поведінка деяких східних робітників у період звільнення носила характер помсти. Це проявлялося в таких їхніх діях: підпали будинків місцевих громадян; самосуд над колишніми власниками та їх прислужниками; крадіжки, пограбування, мародерства.

Такі дії колишні остарбайтери виправдовували грабунками, здійсненими німцями в окупованій Україні, а також особливостями менталітету радянської людини. Проте навіть маючи можливість, не всі остарбайтери могли скоювати крадіжки через наступні причини: 1) негативний попередній досвід ще в радянській повсякденності; 2) не було потреби; 3) не дозволяло виховання та стиль життя родини.

Зараз колишні остарбайтери по різному оцінюють своє перебування в Німеччині. Більшість із них шкодує про цей період свого життя. Інші, навпаки, особливо чоловіки, вважають, що таким чином вони уникли смерті: «Бог його зна, може в армію забрали та зразу попав під перву кулю» — розмірковує С. Безпалько [32, 14]. Завербованого Г. Марченка також не встигли призвати до армії. З його ровесників були сформовані неозброєні загони радянської армії, пізніше знищені німцями. Таким чином, перебування в Німеччині врятувало юнака від смерті [33, 84]. Частина східних робітників вважає, що у Рейху вони отримали унікальний досвід, якого не мали б живучи на батьківщині. Пізніше він дав їм можливість порівняти стилі й рівень життя як мінімум двох країн. Вони розмірковують: «...я не жалію, що попала в Германію, я побачила, як должні люди жить... хіба це ми живем?!» [30, 5-6]; «Ні... їй Богу, не жалію... абсолютно (що потрапила в Німеччину. — В. Л.). Я б не побачила б того, що я там побачила, мене навчило багато чого)» [19, 32].

Таким чином, перебуваючи в Третьому Рейху, остарбайтери свідомо чи несвідомо потрапляли в екстремальні ситуації. Такі випадки, згідно німецької історіографії, є неповсякденністю або опозицією повсякденності. До них у випадку зі східними робітниками відносяться: перебування у нетрудових таборах (проміжних, пересильних, розподільчих, виправно-трудових, штрафних), акти спротиву чи помсти окремим німецьким громадянам, втечі, процес звільнення з «рабства» тощо. Окремі враження у примусових робітників залишилися від проведення свят і вихідних днів.

1. Головка В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки / Володимир Головка // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відпов. ред. С.В. Кульчицький. — Кн. 1. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 47-66.

2. Пушкарёва Н.Я. История повседневности: предмет и методы / Н.Я. Пушкарёва // Социальная история. Ежегодник, 2007. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 9-54.

3. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — 304 с.; іл.

4. Кравченко А. Українські невільники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / Алла Кравченко, Сергій Батурич. — Львів: Кальварія, 2005. — 268 с.

5. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.В. Пастушенко. — К.: [Б. в.], 2009. — 282 с. — Бібліогр.: с. 239-265.

6. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине / П. М. Полян. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2002. — 896 с.

7. Олександра Іванівна Понеділок // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 223-226.

8. Фонд Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка в Державному архіві Полтавської області (далі Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО). — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.54.

9. Галина Г. // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 114-117.

10.Шварце Г. Примусова праця — вступ до проблеми / Гізела Шварце // Тріщина через все життя. Спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд / Перекл. Жураховський В. та ін. — Кьольн: [Б. в.], 2007. — С. 27-40.

11.Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третьому Рейху / Тетяна Лапан // Україна модерна. Наукове видання. — 2007. — Київ-Львів: Критика, 2007. — С. 127-138.

12.Васса Іванівна Галустова // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 187-191.

13.Овчаренко Парасковія Іванівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Ляхно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава: ПНПУ, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt= JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>. — С. 66-72.

14.«Після довгої розлуки ми повернемось в Прилуки» — інтерв'ю з Сергієм Петрашенком // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків: Право, 2009. — С. 140-160.

15.Сидоренко О. Книга життя українських «остарбайтерів» / О. Сидоренко, В. Котляр. — Полтава: АСМІ, 2005. — 154 с.

16.Кобзиста (Шевченко) Марія Федорівна // То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К.: [Б. в.], 2006. — С. 99-106.

17.Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / Упор. О. Воропай. — Лондон: Українська видавничча спілка, 1966. — 68 с.

18.Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.59.

19.Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.49.

20.Тараненко Євгенія Григорівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава: ПНПУ, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt= JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>. — С. 229-243.

21.Чабанова (Стрельцова) Євгенія Арсентіївна // То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К.: [Б. в.], 2006. — С. 329-344.

22.Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.42.

23.Державний архів Полтавської області. — Ф. Р-3388. — Оп. 1. — Спр. 365.

24.Бобир Галина Йосипівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава: ПНПУ, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt= JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>. — С. 41-50.

25.Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. Р-166. — Оп. 3. — Спр. 259.

26.Федорук Надія Олексіївна // То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» / Упор. Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. — К.: [Б. в.], 2006. — С. 476-496.

27.Пастушенко Т.В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. — К.: [Б. в.], 2003. — Вип. 7. — С. 227-233.

28.Борис Іванович Зіоменко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 45-52.

29.Ганна Іванівна Федорченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 216-222.

30.Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф. Р-1507. — Оп.2. — Спр.50.

31.Денисенко Марія // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава: ПНПУ, 2011: Електронна публікація. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt= JournALL/index.php&numnam=1&year=2011&itjournal=epubl>. — С. 50-66.

32.Фонд ПНПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.58.

33.Геннадій Андрійович Марченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — С. 71-90.

NONROUTINE IN LIFE UKRAINIAN OSTARBEITERS IN THE THIRD REICH
IN WORLD WAR II